

LAMMERT VAN DER HORST

De mens centraal

L. van der Horst (1893–1978) was van 1928 tot 1963 hoogleraar psychiatrie en experimentele psychologie.

Hans de Waardt

De psychiater Lammert van der Horst was vanaf 1928 hoogleraar aan de Vrije Universiteit en geneesheer-directeur van de Valeriuskliniek. Vanaf 1946 combineerde hij deze functie met een hoogleraarschap aan de Universiteit van Amsterdam en het directeurschap van de aan die universiteit verbonden kliniek. Gedurende Van der Horsts werkzame leven veranderde op tal van terreinen veel: de psychiatrie miste een duidelijk paradigma en psychiaters konden zeer uiteenlopende standpunten aanhangen. De gereformeerde zuil maakte tal van veranderingen door en tijdens de bezetting zagen veel mensen zich gesteld voor zware morele keuzes. Van der Horst ging in deze veranderende wereld zijn eigen weg. Binnen de psychiatrie werd hij een belangrijke exponent van de zogenaamde antropologische richting; aan de VU zocht hij naar een manier om geloof en wetenschap te verbinden. Maar hij was, getuige zijn hoogleraarschap aan de andere Amsterdamse universiteit, ook nauw verbonden met de wetenschappelijke wereld buiten de VU.

ONTWIKKELING VAN VAN DER HORSTS DENKEN — Na zijn studie geneeskunde in Groningen werkte Van der Horst daar als assistent van de hoogleraar psychiatrie en neuropathologie Enno Wiersma, bij wie hij op 21 februari 1924 promoveerde op het proefschrift *Constitutietypen bij geesteszieken en gezonden*. In het voorwoord van deze dissertatie bedankte hij zijn promotor met de woorden: ‘Het was door uw onderwijs en later onder uw persoonlijke leiding, dat ik oog kreeg voor de betekenis van het psychologisch experiment in de psychiatrie’. Vervolgens bedankte Van der Horst Leendert Bouman, sinds 1907 hoogleraar psychiatrie aan de VU. Hij was Bouman dankbaar voor diens advies

om voor een studieverblijf naar Tübingen te gaan. Daar had Van der Horst met Ernst Kretschmer gewerkt, de psychiater die vooral bekend is geworden door zijn leer van de constitutietypen. Kretschmer legde een relatie tussen de psychische gesteldheid van mensen en hun lichamelijke kenmerken en onderscheidde verschillende typen mensen: het leptosome, pyknische en atletische. Bij personen die tot het leptosome type behoorden trad eerder schizofrenie op dan een manisch-depressieve aandoening, terwijl voor het pyknische type het omgekeerde gold. Bij het atletische type deed zich dan weer epilepsie frequenter voor. De theoretische basis van Van der Horsts proefschrift was voor een belangrijk deel ontleend aan Kretschmers constitutielear. Van der Horst werd in het jaar van zijn promotie staflid van de door Bouman geleide Valeriuskliniek.

Van der Horst onderschreef dus in zijn proefschrift nog deze somatische typologie, maar in de loop van de volgende twee decennia wisselde hij deze benadering in voor een in veel sterkere mate psychotherapeutische en psychosociale basis. In het voorwoord van het eerste deel van het door hem geredigeerde leerboek *Anthropologische psychiatrie*, dat in 1946 verscheen, stelde hij onder andere de vraag ‘hoe staat de mensch tegenover zich zelf? Is dat, wat hij “zich-zelf” noemt, zijn lichaam, zijn constitutie of iets van dien aard, waarmee hij zich identificeert? Of bedoelt hij daarmee een grootheid, ontleend aan het gemeenschapsleven, waarmee hij zich vereenzelvigd zonder voldoende grond voor deze annexatie?’ Hij verwees hier nog wel naar de constitutielear, maar slechts kort. Waar het hem in dit boek om ging was de ‘polariteit’, zoals hij het noemde, tussen handelen en reflectie. ‘De mensch leeft, begeert, streeft en tegelijk is hij de toeschouwer van zijn eigen leven.’

Van der Horst was duidelijk sterk beïnvloed door het existentialisme van Sartre en Camus en door de Duitse filosoof Heidegger. Voorop stond de manier waarop de mens zich in en door zijn handelen verwerkelijkt. Voor Van der Horst ging het daarbij vooral om de communicatie die het de mens mogelijk maakt wezenlijk contact met anderen te maken en daardoor met zichzelf. Leven in communicatie was alleen mogelijk via de moraal, maar het was ook de habitat waarin de moraal kon ontstaan: ‘In het contact, dat ik met den ander heb, openbaart zich de moraal, waaruit wij leven’, schreef hij in genoemd leerboek.

Toen Van der Horst dit schreef was hij niet alleen hoogleraar aan de Vrije Universiteit, maar ook aan de Universiteit van Amsterdam. Met deze theorie kon hij in wezen bij beide universiteiten terecht. Collega's en leidinggevenden bij de VU zullen in de communicatie als constituerende drager van de moraal de zoektocht van de mens naar God hebben kunnen herkennen. Bij de medische faculteit van de andere universiteit kon men zonder veel problemen aan deze voorstelling een gesecculariseerde draai geven.

VAN DER HORST ALS HOGLERAAR — De benoeming aan de VU had Van der Horst ontvangen in 1928. Deze aanstelling had bepaald geen makkelijk verloop gehad. De kosten van de leerstoel psychiatrie en van de bijbehorende instelling, de Valeriuskliniek, werden niet opgebracht door de universiteit zelf, maar door de Vereniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders. Onder leiding van de predikant Lucas Lindeboom had deze vereniging sinds haar oprichting in 1884 een aantal psychiatrische gestichten gebouwd en zij wilde daar graag psychiaters aanstellen met een gereformeerde achtergrond. Die moesten dan wel ergens worden opgeleid en omdat de VU de enige universiteit was met een overeenkomstige identiteit lag het voor de hand dat die deze zenuwartsen zou gaan opleiden. De VU zag zich juist in die periode voor de taak gesteld een extra faculteit te realiseren teneinde erkend te blijven als volwaardige universiteit. Met de aanstelling van Leendert Bouman in 1907 als hoogleraar psychiatrie en theoretische biologie leek de eerste stap gezet te kunnen worden naar de opbouw van een medische faculteit. De vereniging was bereid de kosten te dragen die aan de leerstoel waren verbonden en opende twee jaar later aan het Valeriusplein in Amsterdam een zeer goed geoutilleerde kliniek voor patiënten met psychiatrische en neurologische aandoeningen. Leendert Bouman werd aangesteld als geneesheer-directeur.

Bouman was een zeer gelovig man die probeerde op eigen wijze invulling te geven aan het VU-ideaal van 'christelijke wetenschap'. Maar hij was ook een wetenschapper die ervan uitging dat zeker de zwaardere psychiatrische aandoeningen een somatische oorzaak hadden. Bouman kwam hiermee tegenover Lucas Lindeboom te staan, voor wie vooropstond dat deze ziekten een gevolg waren van zonde. Gaandeweg nam de tegenstelling tussen Lindeboom en Bouman zulke vormen aan

dat de laatste in 1925 besloot een benoeming aan de Utrechtse universiteit te accepteren.

Bij zijn vertrek stelde Bouman de bestuurders van de VU voor Lamert van der Horst te benoemen tot hoogleraar pedagogie en een andere medewerker van hem, Anton Grünbaum, tot professor in de experimentele psychologie. Het bestuur ging daar echter niet op in. Van der Horst werd uiteindelijk wel Boumans opvolger aan de VU, maar zijn benoeming verliep allesbehalve gemakkelijk. Dit had te maken met de nasleep van de zogenaamde kwestie-Geelkerken in de Gereformeerden Kerken, die ook aan de VU voor onrust had gezorgd (waarover meer te lezen is in de bijdrage over Colijn in deze bundel). Het duurde even voordat de bestuurders van de VU ervan overtuigd waren dat de beoogde hoogleraar het officiële standpunt van de kerk in voldoende mate onderschreef. In 1928 was dit kennelijk het geval en kon de VU samen met Lindebooms vereniging hem benoemen tot hoogleraar respectievelijk geneesheer-directeur van de Valeriuskliniek. Hij zou deze functies bekleden tot zijn emeritaat in 1963.

In 1946 kwam daar nog een tweede, even zware, functie bij. De hoogleraar psychiatrie van de Universiteit van Amsterdam, Klaas Herman Bouman (geen familie van zijn collega en naamgenoot aan de VU), was geboren in 1874 en was dus aan het einde van de oorlog al in de zeventig. Er werd daarom gezocht naar een professorabele psychiater die zich tijdens de oorlog goed had gedragen. Enige voorzichtigheid was daarbij geboden. Zo hadden de hoogleraren Carp en Rümke, die aan respectievelijk de universiteiten van Leiden en Utrecht waren verbonden, van de zuiveringscommissie allebei een reprimande gekregen omdat er wel wat aan te merken was op hun houding tijdens de bezetting. Maar Van der Horst had zich inderdaad onberispelijk gedragen en hij werd benoemd. Hij bezette deze tweede leerstoel tot 1961. Zo ontstond de opmerkelijke situatie dat Van der Horst zowel bij de Vrije Universiteit als de Universiteit van Amsterdam een volledige aanstelling had.

OOLOGSJAREN — Tijdens de oorlog was de Valeriuskliniek samen met de laboratoria van de VU, die in hetzelfde huizenblok waren ondergebracht, een belangrijk steunpunt van het verzet. Van der Horst had zijn kliniek daarvoor opengesteld en dankzij de actieve steun van zijn medewerkers en hun bereidheid tot zwijgen kreeg de kliniek een

belangrijke positie in de infrastructuur van het verzet. Al vanaf eind 1941 werden Joodse onderduikers verborgen gehouden. Later voegden zich daar medewerkers van de VU bij die anders als dwangarbeiders naar Duitsland waren gestuurd. Studenten geneeskunde die begin 1943 hadden geweigerd de loyaliteitsverklaring te ondertekenen en daarom waren ondergedoken, kregen in de Valeriuskliniek clandestien onderwijs. Ook werden microfilms van het verzet met opnames van Duitse militaire installaties ontwikkeld, werden er valse persoonsbewijzen gemaakt en kon de leiding van het verzet gebruik maken van de vergaderruimtes.

Tijdens de laatste jaren van de bezetting werd de toenemende schaarste een groot probleem. De aanvoer van geneesmiddelen verliep steeds moeizamer. En nadat in september 1944 de spoorwegstaking was uitgeroepen werd het steeds moeilijker om aan brandstof en voedsel te komen. De gemeente stelde een generator en een benzinemotor ter beschikking waarmee elektriciteit kon worden opgewekt. Verpleegkundigen en andere medewerkers organiseerden expedities om voedsel te zoeken. Tegen het einde van de oorlog was de kliniek overbevolkt, niet alleen door het grote aantal onderduikers, maar ook doordat er nu patiënten werden opgenomen die niet zozeer psychische of neurologische als wel andere, somatische klachten hadden.

Van der Horst was dus zonder twijfel een goede vaderlander. Wel kan men een kanttekening plaatsen bij de manier waarop hij met mensen omging. Zijn medewerkers en zeker de studenten geneeskunde vreesden zijn uitvallen en vooral zijn snerende opmerkingen. Ook tegen zijn patiënten sprak hij niet altijd op een aanvaardbare wijze. De manier waarop hij de dichter Gerrit Achterberg behandelde toen deze in januari 1941 ter observatie in de Valeriuskliniek was opgenomen is in dat verband veelzeggend. Achterberg had, na een moord en een poging tot moord, TBS opgelegd gekregen. Hij liet zich ter observatie in de Valeriuskliniek opnemen in de hoop dat hij zo de terbeschikkingstelling ongedaan kon laten maken. Van der Horst vroeg Achterberg of hij hem tijdens een college mocht tonen aan de studenten. De dichter was van gereformeerden huize en was bang dat de VU-studenten hem aan zijn naam zouden herkennen en vroeg Van der Horst daarom hem met enige discretie voor te stellen. Deze beloofde dat en introduceerde vervolgens de dichter met de woorden: 'Zie hier de dichter, zie hier

de psychopaat'. Achterberg verklaarde later dit college als een foltering te hebben ondergaan.

VERANDERENDE TAAKOPVATTING — Begin jaren vijftig werden de eerste psychofarmaca geïntroduceerd. Voor het eerst kregen psychiaters daarmee de beschikking over medicamenten waarmee zij een patiënt uit een psychose konden halen. Van der Horst was zeker geen tegenstander van het gebruik van farmaceutica, maar zijn eerste interesse lag toch meer bij een psychotherapeutische benadering. Na 1915 werd de biologische psychiatrie voor een periode van enkele decennia naar de achtergrond gedrongen, en vanaf de jaren zeventig zou zij de overhand krijgen. Maar eerst kreeg de psychoanalyse, met de benoemingen als die van Piet Kuiper aan de Universiteit van Amsterdam in 1961 en van Jan Bastiaans drie jaar later in Leiden, een leidende rol. Van der Horst had, net als zijn voorganger Leendert Bouman, nooit veel op gehad met de ideeën van Freud en zijn navolgers. Van der Horsts antropologische psychiatrie was erop gericht de mens te zien in het geheel van zijn betrekkingen en handelen. Anders dan in Freuds psychoanalyse lag in zijn aanpak niet de nadruk op het onbewuste. In 1946 stelde hij in zijn oratie vast dat het merendeel van zijn patiënten eenzaam was en in angst leefde. Zijns inziens diende hij er daarom naar te streven deze mensen weer in contact te brengen met zichzelf en daardoor de gelegenheid te geven weer betekenisvolle contacten aan te gaan met anderen.

Ondanks zijn kritische houding tegenover de psychoanalyse werkte hij er in de jaren vijftig wel aan mee dat met financiële steun van de Amerikaanse Rockefeller Foundation in zijn kliniek van de Universiteit van Amsterdam een onderzoeksproject naar de bruikbaarheid van het concept van de psychosomatiek werd opgezet. Deze uit de Verenigde Staten overgewaaid benadering had een sterk psychoanalytische inslag. Maar veel verder ging Van der Horsts betrokkenheid bij de psychoanalyse niet. Hij was en bleef de man van de antropologische psychiatrie.

In zijn visie op de taak van de psychiater is ontegenzeggelijk een zekere maatschappelijke betrokkenheid te herkennen. Met name in de latere fase van zijn carrière legde Van der Horst veel nadruk op de taak van psychiaters om hun patiënten te helpen weer te kunnen op-

treden als handelend subject binnen een context van betekenisvolle maatschappelijke relaties. Maar met de doorbraak in de academische wereld van de psychoanalyse in de jaren zestig en zeventig en met de dominantie van de biologische psychiatrie in de daarop volgende decennia verloor in zijn discipline deze taakstelling de prominentie die zij voordien had gehad.